

УКРАЇНСЬКІ ЕТИМОЛОГІЇ. 74-81¹

Стаття присвячена етимологічному аналізу діалектних лексем *бѣдало*, *кокиндѣти*, *пѣчомп*, *ўкий*, *харлѣк*, *цўрцур*, *сурупѣти*, *шмондоногий*.

Ключові слова: етимологія, реконструкція, праслов'янсьм.

74. **Бѣдало** «шило в чиненні постолів» (Бевка, 36). Мотивоване місцевим *бості* «колоти, шпигати: про корову, вола, бика» (Бевка, 36). Цінне доповнення до статті псл. **bodadlo*, в якій наявні лише слн. *bodálo* «кинжал», *bódaló* «поганий чоботар» (ЭССЯ, 2, 151). Стосовно ареальних зв'язків пор. також ст.-бр. Андрей *Бодало* (*Bodalo*), 1637 р. (АВК, VI, 279), ст.-рос. Федор *Бодалов*, XVII ст. (ТКВ, 3, 448).

75. **Кокиндѣти** «кульгати, шкумельгати, хромати» (Бевка, 74). Формально вторинна форма, з **кокѣдати* (ѣ > ил > ин) < **ko-kǫdati*. Потенційний праслов'янсьм. Стосовно фонетичного руху ѣ (> ил) > ин пор. діал. *бинчѣти* «мукати як теля» (Бевка, 34) < **bǫčiti*, щодо словотвірної моделі — діал. *копиргѣн* «позашлюбна дитина, хлопець» (Бевка, 75) < **ko-pǫrganъ*.

У коло спорідненої лексики можна залучити також укр. діал. *підкукундати* «підмовити» (ЕСУМ, 4, 392 — «афективне утворення») < *під-ко-колдати* (ѣ > ул > ун), *чѣхѣдѣтися* «соватися», «ковзатися» (Онишкевич, 2, 372) < **čǫ-kǫdati se* (-x- < -k-, спірантизація).

76. **Пѣчомп** «стовп у лісі для притримування» (Горбач, 304). Поєднання префікса *па-* і кореня *-чомп* < *-чолп* (лабіалізація плавного в позиції перед лабіальним) < **čǫlǫpъ*. Щодо генетично спорідненої лексики пор. також укр. діал. *чолта* «корячкова лопата» (Дроздовський, II, 146), рос. діал. *чальна* «рука, нога», «відгалуження» та ін. < **čǫlǫra*, зібрані й прокоментовані Р. М. Козловою². *Пѣчомп* — потенційний праслов'янсьм, із **račǫlǫpъ*.

77. **Ўкий** «учений, розумний, мудрий, грамотний» (Бевка, 129). Один із багатьох випадків функціонування основи *ук-* у незв'язаному вигляді. Пор. ще *неўкий* «неграмотний, темний на ум» (там же, 92), а також рос. діал. *безук* «хоро-

¹ Продовження. Початок див.: Wiener Slavistisches Jahrbuch.— Wien, 1995.— Bd 41.— S. 175–181 (1–6); Мовознавство.— 1996.— № 1.— С. 33–37 (7–14); Rocznik Slawistyczny.— 1998.— Т. 51.— С. 95–103 (15–20); Мовознавство.— 1997.— № 2–3.— С. 19–27 (21–28); Мовознавство.— 1998.— № 6.— С. 40–46 (29–36); Мовознавство.— 1999.— № 6.— С. 16–22 (37–45); Мовознавство.— 2001.— № 4.— С. 28–33 (46–55); Slavia.— 2003.— Roč. 72.— Seš. 3.— S. 301–304 ([56–65]); Студії з ономастики та етимології. 2004 / Відп. ред. О. П. Карпенко.— К., 2004.— С. 276–282 (66–73).

² Казлова Р. М. Славянская гидранимия : Праслав. фонд.— Гомель, 2003.— Т. 3.— С. 41–42.

ший столяр» (СРНГ, 2, 201) ~ хорв. *Bezuk* — сучасне прізвище (Leksik, 45). *Укий, неукій* — архаїзми праслов'янської доби, із **икъь*, **неукъь* (пор.: ЭССЯ, 2, 56).

78. **Харлак** «злидар» (СБук.Г, 610), «злидар, бідняк» (АУМ, 1, 842). З першопочаткового **карлак* (спірантизація). Значення «бідняк» вторинне, воно розвинулося на ґрунті первісного «зігнутий», пор. спільнокореневі бр. діал. *карлаваты* «приземкуватий (про людину)» (СБГ, 2, 416), рос. діал. *курлак* «дика гречка» (СРНГ, 16, 131) < *«те, що стелиться, гнеться, в'ється» та ін.

Апелятив *карлак / харлак* < **кърлакъ* у минулому був досить продуктивним. Про це свідчить його реалізація у сфері антропонімної лексики: ст.-бр. *Михаиль Харлакъ* (АВК, V, 87), рос. *Харлаков* (ЖПТ), болг. *Харлаков* (Илчев, 518), п. *Karлак* (SN, IV, 503) < **Кърлакъ*. Фіксуються також форми з мобільним *S*: укр. *Шкарлак* (РУС, 479), рос. *Шкарлаков* (ЖПТ), слн. *Škrlak* (ZSSP, 606), які континуують псл. **Skърлакъ* відапелятивного походження.

79. **Цурцур** «збита забруднена грудочка (вовни, матерії)» (Алмашій, 131). Слово без етимології. Скоріше за все, воно постало із **сурсур*. Стосовно зміни *c > ц* (африкатизація анлаута) пор. діал. *цуравий* «порваний, поношений, дракий» < **суравий* < **suravъь*; *цуря* «причандали, ганчір'я, лахміття» (Алмашій, 131) < **суря* < **surъe*; *царок* «клітка для кроликів» (Алмашій, 130) < **сарок* < **sarъкъ*.

Це саме фонетичне явище можна проілюструвати іншими прикладами: *цара* «державна», «батьківщина», «община» (Бевка, 138), «країна; рівнина» (Павлюк, Робчук, 711) < **sara*; *царина* «половина села (ліва або права частина), що чергово по два роки припадає для сінокосу, для сіянини» (Бевка, 138), «поле, пасовище» (Павлюк, Робчук, 711), «цілина» (Шило, 269) < **sarina*; *царан* «селянин, хлібороб» (СБук.Г, 618) < **saranъ*; *цар* «йорж», *царіця* «сорт продовгастої білої картоплі» (Шило, 269) < **sarъ*, **sarica*; *цюра* «нікудишня жінка» (Сабадош, 411) < **сюра* < **sura*; *цурате* «старий, порваний одяг, взуття і под.» (там же) < **сурате* < **surate* і под. Значний за обсягом фактичний матеріал (у тому числі й ономастичний) подібного роду збрала й уперше проетимологізувала Р. М. Козлова³.

Що стосується заголовного слова, то воно зводиться до первісного **сърсуръ* — деривата з суфіксом *-уръ* від основи **сърs-*, іє. **ser-* (ступінь редукції кореневого вокалізму *o*-ряду), розширеного *-s*-детермінативом⁴.

Лексика з коренем **сърs-* практично не відображена в лексикографічних джерелах, за винятком хіба що укр. діал. *сърсавиця* «нескошена отава» (ЕСУМ, 5, 481 — «неясне») < **сърsavica*, бр. діал. *сърсо*: у *сърсо* «гра хлопчиків і дівчаток з обручниками, які робили з лози» (Цыхун, 266) < **сърso*. Значно продуктивніше законсервувалася й збереглася вона в пропріальному словнику, пор., наприклад, укр. *Сурсовий* (Богдан, 298), рос. *Сурсков, Шоршоров*, п. *Sors, Sorsa* (SN, VIII, 580) — антропоніми < **Сърsovъь*, **Сърsъкъ*, **Сърsоръ*, **Сърsъ*, **Сърsa* та ін.⁵

80. **Сурупати** «валити, розвалювати, плутати» (Бевка, 123). Може кваліфікуватися як форма із секундарним голосним після плавного, із **сурпати*. Аналогічне явище ілюструє також діал. *жолова* «дятел» (Бевка, 62) < **жолва*. Первісне **сурпати* генетично споріднене з укр. *шурпатися* «копатися, порпатися,

³ Козлова Р. М. Славянская гидронимия : Праслав. фонд.— Минск, 2006.— Т. 4.— С. 172–213, 215–240.

⁴ Про збереження групи *rs* див.: Козлова Р. М. О проблеме *rs* в основах типа **tъrt-*, **tъrt-* в славянских языках // *Slavia Orientalis*.—1990.— XXXIX.— № 3–4.— С. 339–349.

⁵ Козлова Р. М. Зазнач. праця.— С. 103–106.

возитися» (Грінченко, 4, 519), рос. діал. *шърпать* «нишпорити, оббирати; шкребти, чесати, дерти» (Даль, 4, 622), бр. діал. *шърпаць* «скубти пір'я», п. *szarparć* «т. с.» (СБГ, 5, 465) і под., які продовжують псл. **šьrpati* (sę).

81. **Шмондоногий**. Наводиться при семантизації діал. *кливоногий* «клишо-ватий, шмондоногий» (Горбач, 295).

Без сумніву, це композит із непрозорим першим компонентом. На наш погляд, його можна відновлювати як **смолдо*(ногий) з урахуванням явища асиміляції (денталізації) плавного в позиції перед дентальним. У місцевій говірці це не поодинокий факт, пор.: *бен'д'ухі* «нутрощі курчати» (Горбач, 280) < **бьлдохи* — мн. від **бьлд'ихъ* (-а); *гьндра* «кість, костомеха» (там же, 285) < **голдра* < **гьлдъра*; *кондучити* «керувати» (там же, 293) < **колдучити* < **кьлдицити*; *кандіти* «жебрати, старцювати» (Бевка, 69) < **калдити* < **кьлдити*; *хандіба* «шкапа; стара негодна кобила або кінь» (там же, 135) < **кандиба* (спірантизація) < **калдиба* (денталізація плавного) < **кьлдоба*; *шкандибати* «кульгати» (Бевка, 145) < **шкандибати* < **скьлдобати* та ін.

Відновлене **смолд*- на рівні лексичних зв'язків може зіставлятися з укр. *смовдь* «багаторічна трава з гранчасто-борозенчастим стеблом родини зонтичних», діал. *смовть* «смовдь піскова, *Peucedanum arenarium* W. K.», *мовдь* «смовдь гірська, *Peucedanum ogeoselinum* Mnch.» (ЕСУМ, 5, 324), *смуда* «хворостина (?)», *смудина*, *смовдина*, *смовдь* «т.с.» (там же, 330), бр. діал. *шмоўдзіна* «рослина бружмель, бересклет», *шмолднік* бот. «свидина» (ТС, 5, 331), рос. *Шмолда* — антропонім і под., які зводяться до архетипів **smьlda*, **smьldbь*, **smьldina*, **smьldbьникь*, іє. *(s)mel- «м'який, гнучкий» (ступінь редукції кореневого вокалізму о-ряду)⁶. Аналізоване *шмондоногий* закономірно континує цю генетичну семантику. Перед нами архаїзм праслов'янської доби — **smьldonogьjь*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АВК	— Акты, изд. Виленскою Археографическою комиссиею.— Вильна, 1871.— Т. 5.— 450 с.; 1872.— Т. 6.— 593 с.
Алмашій	— <i>Алмашій М. І.</i> Русинсько-українсько-російський словник.— Ужгород, 2001.— 153 с.
АУМ	— Антологія українського міфу / Збір. та впоряд. В. Войтович.— Тернопіль, 2006.— Т. 1.— 912 с.
Бевка	— <i>Бевка О.</i> Словник-пам'ятник : Діалектний словник с. Поляни Мараморошського комітату / Ред. І. Удварі.— Ніредьгаза, 2004.— 178 с.
Богдан	— <i>Богдан Ф.</i> Словник українських прізвиць у Канаді.— Вінніпег; Ванкувер, 1974.— 354 с.
Горбач	— <i>Горбач О.</i> Мармароська говірка й діалектний словник села Поляни над р. Русковою (Румунія) // Горбач О. Зібрані статті.— Мюнхен, 1997.— Т. 8.— С. 276–323.
Грінченко	— Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко.— К., 1909.— Т. 4.— 563 с.
Даль	— <i>Даль В. И.</i> Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1955.— Т. 4.— 622 с.
Дроздовський	— <i>Дроздовський В. П.</i> Українські говірки Бессарабського примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Біломор-Дністровського районів Одеської області) : Канд. дис.— О., 1962.— Ч. 2.— 244 с.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2003.— Т. 4.— 656 с.; 2006.— Т. 5.— 704 с.
ЖПТ	— Жертвы политического террора в СССР.— http://lists.mono.ru .

⁶ По-іншому див.: ЕСУМ, 5, 324, 330.

- Илчев — *Илчев С.* Речник на личните и фамилни имена у българите.— София, 1969.— 628 с.
- Онишкевич — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : У 2 ч.— К., 1984.
- Павлюк, Робчук — *Павлюк М., Робчук І.* Українські говори Румунії : Діалектні тексти.— Едмонтон etc., 2003.— 784 с.
- РУС — Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська / Автори-упоряд. Т. С. Пристайко, І. С. Попова, І. І. Турута, М. С. Ковальчук.— Д., 2007.— 500 с.
- Сабадош — *Сабадош І. В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району.— Ужгород, 2008.— 480 с.
- СБГ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / Рэд. Ю. Ф. Мацкевіч.— Мінск, 1986.— Т. 5.— 563 с.
- СБук. Г — Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуїванюк.— Чернівці, 2005.— 688 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф. П. Филин.— М. ; Ленинград, 1966.— Вып. 2.— 315 с.
- ТКВ — Таможенная книга города Вологды. 1634–1635 гг. / Сост. и автор введения Е. Б. Французова.— М., 1983.— Ч. 3.— С. 371–531.
- ТС — Тураўскі слоўнік / Рэд. А. А. Крывіцкі.— Мінск, 1987.— Т. 5.— 423 с.
- Цыхун — *Цыхун А. П., Цыхун Г. А.* Лексика дзіцячых гульняў і забаў // Народная славатворчасць / Рэд. А. А. Крывіцкі, І. Я. Яшкін.— Мінск, 1979.— С. 252–270.
- Шило — *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник.— Л., 2008.— 288 с.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1975.— Вып. 2.— 238 с.
- Leksik — *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske.*— Zagreb, 1976.— 772 s.
- SN — *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych* / Wyd. K. Rymut.— Kraków, 1994.— Т. 8.— 612 s.
- ZSSP — *Začasni slovar slovenskih priimkov* / Odg. red. F. Bezljaj.— Ljubljana, 1974.— 723 s.

V. P. SHULHACH

UKRAINIAN ETHYMOLOGIES. 74–81

The article deals with etymological analysis of dialectal lexemes *ббдало, кокиндати, пачомп, укий, харлак, цурцур, сурупати, шмондоногий*.

Key words: etymology, reconstruction, common slavic word.